

OBECNOŚĆ WAREGO-RUSKA NA MAZOWSZU W ŚWIEŁE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

Zasygnalizowany w tytule pracy problem ma w rodzimej historiografii relatywnie bogatą literaturę. Prowadzone w tej dziedzinie badania są jednak ukierunkowane na rejestrację i opis zjawisk, nie podejmując kompleksowego wyjaśnienia w oparciu o szerszy horyzont historyczny i etniczny. Praca ta jest próbą przedstawienia i analizy znalezisk archeologicznych w świetle ewentualnej obecności warego-ruskiej na Mazowszu.

Na wstępie należy możliwie odpowiednio scharakteryzować ramy czasowe i geograficzne podejmowanego zagadnienia. Chronologicznie pracę możemy zamknąć w przedziale od połowy XI w. po wiek XIII¹. Gorzej przedstawia się sytuacja w kwestii geograficznej, wynikająca z trudności w jednoznacznym określeniu granic średniowiecznego Mazowsza². Jak się jednak wydaje, możemy przyjąć, że jego zasięg na początku XI w. wyznaczały: od południowego-zachodu pasma puszczy na lewym brzegu Wisły, na wschodzie dolina Orzycy, na zachodzie Skra i Drwęca oraz od północy Nida³. W swoich rozważaniach ograniczam się do części określanej jako Mazowsze Stare⁴ (Mazowsze na północ od Wisły).

Koniec pierwszej połowy XI w. był czasem trudnym, którego apogeum stał się kryzys monarchii wczesnopiastowskiej z lat 1034–1039⁵. Okres ten obfitował w niekorzystne dla Polski spłoty wydarzeń, przede wszystkim powstanie ludowe wymierzone przeciw uciskowi fiskalnemu. Niestabilną sytuację wewnątrzpaństwową wykorzystali oponenci zewnątrzni np. Brzetysław, najeżdżając i łupiąc Wielkopolskę oraz zajmując Śląsk. Brak silnej władzy królewskiej (w 1034 r. wygnano z kraju Kazimierza) sprzyjał ruchom separatystycznym, które objęły Mazowsze pod rządami Miecława. Nie znamy dokładnej daty początku mazowieckiej secesji, jednak istnieją przesłanki do datowania jej na krótki czas po wyjeździe Kazimierza z kraju, czyli na ok. 1035 r.⁶ Miecław dążył do rozszerzenia swojej władzy na inne ziemie piastowskie, starając się tym samym zjednoczyć rozbite terytorium. Na przeszkodzie do osiągnięcia sukcesu stało jednak silne państwo ruskie. Jego władca Jarosław I Mądry dostrzegł możliwości wykorzystania problemów wewnętrznych w Polsce do podporządkowania wschodniego Mazowsza oraz Jaćwieży. Stało się to zarzewiem trwającego od 1038 r. konfliktu z Miecławem⁷. Najprawdopodobniej w tym samym roku⁸ do

¹ T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006, s. 9.

² A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. I, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 111–112.

³ E. Kowalczyk, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 107 (2000), z. 2, s. 47–52.

⁴ W literaturze funkcjonuje kilka nazw określających ten teren. E. Kowalczyk, [Rec.] M. Dulnicz, *Sieć grodowa Mazowsza Półkego w XI w.*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 47–61, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 3–4 (1994), s. 373–374.

⁵ D. Borawska, *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w.*, Warszawa 1964, s. 5.

⁶ J. Bieniak, *Państwo Miecława. Studium analityczne*, Warszawa 1963, s. 80.

⁷ *Ibidem*, s. 203.

Wielkopolski powrócił Kazimierz i od razu przystąpił do intensywnych działań, mających na celu odzyskanie utraconych ziem⁹. Nie dysponował jednak licznymi własnymi siłami, dającymi szansę na odzyskanie Mazowsza. Dlatego też sprzymierzył się z Jarosławem, a ich wspólnym celem stało się prowadzenie wojny przeciw Mieclawowi, aż do złamania jego państwa¹⁰. Związek ten przypieczętowano małżeństwem zawartym w roku 1040 między Kazimierzem Odnowicielem i Dobronią Marią¹¹, która była najprawdopodobniej przyrodną siostrą Jarosława Mądrego¹². W 1047 r. ostatecznie pokonano Mieclawa oraz przyłączono z powrotem Mazowsze do Polski, „a ruska pomoc w tym względzie prawdopodobnie była, jeśli nie decydująca, to nader istotna”¹³.

W roku 1041 i 1047 Jarosław przeprowadził wyprawy wojskowe na Mazowsze, w których brały udział wojska składające się z wojowników pochodzenia warego-ruskiego. Wskazywać na to mogą silne związki dworu ruskiego ze Skandynawią (żoną Jarosława była córka króla Szwecji Olafa Skotkonunga, a władca Rusi wydał swoją córkę za króla Norwegii Haralda), oraz częste posiłkowanie się wojownikami wareskimi przez Ruś w czasie konfliktów¹⁴. Mamy również poświadczone duże osadnictwo skandynawskie w samej stolicy Rusi – Kijowie¹⁵. Z drugiej strony bezpośrednie przekazy o wojnie wskazują na obecność Waregów w armii ruskiej, kiedy to na Mazowsze Jarosław „szedł w łodziach”¹⁶, co jest specyficznym sposobem transportu dla wojowników pochodzenia północnego¹⁷.

Można przypuszczać, pacyfikacja Mazowsza nie ograniczyła się wyłącznie do pokonania armii Mieclawa i zniszczenia części grodów. Najprawdopodobniej w celu utrzymania porządku osadzone część wojowników, nadając im zarazem ziemie jako wynagrodzenie za działania wojenne¹⁸.

Wydarzenia z roku 1047 pozwalają na podjęcie próby powiązania horyzontu czasowego zabytkami archeologicznymi, które musiały pozostać po tego typu działaniach. Do najpopularniejszych materiałów świadczących o obecności grupy ludzkiej na danym terenie należą grody i osady, stanowiące szerszy zespół osadniczy. Ślady te często są jednak trudne do uchwycenia metodami archeologicznymi (obecne zagospodarowanie różnych terenów nie pozwala na odtworzenie w pełni siatki osadniczej). Dlatego też w głównej mierze rozważania muszą zostać oparte na analizie cmentarzysk, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych¹⁹. Argumentem natury ogólnej, przemawiającym na korzyść szerokiej analizy tych właśnie obiektów jest fakt, iż obrządek pogrzebowy jest jednym z najważniejszych wyznaczników

⁸ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 2005, s. 155; Problem daty powrotu Kazimierza do kraju jest wciąż otwarty, wydaje się, że rok 1038 jest prawdopodobny. J. Bieniań kwestionuje jednak tę datę proponując rok 1041.

⁹ J. Bieniań, *op. cit.*, s. 203.

¹⁰ *Ibidem*, s. 187.

¹¹ K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań 2004, s. 134.

¹² *Ibidem*, s. 137.

¹³ П. П. Толочко, *Русь и Польша в первой половине XI в.*, [w:] *Ruś Kijowska i Polska w średniowieczu (X–XIII w.). Materiały z konferencji Instytutu Historii PAN. Warszawa 6–7 X 1998*, red. S. Bylina, Warszawa 2003, s. 53.

¹⁴ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu rodu Awdanów*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 5, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 69.

¹⁵ W. Duczko, *Skandynawowie w Europie Wschodniej okresu wikingów*, [w:] *Wędrowni i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 241.

¹⁶ *Powieść minionych lat*, przeł. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 120.

¹⁷ T. Kiersnowska, *Jeszcze o Piotrze Włostowicu i pochodzeniu rodu Łabędziców*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. K. Kuczyński, t. 9, Warszawa 2001, s. 56.

¹⁸ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu...*, s. 69.

¹⁹ K. Skalski, *Mazowieckie groby w obudowach kamiennych z rejonu Płocka. Przyczynek do historii politycznej drugiej połowy XI wieku*, [w:] *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestelecie pracy naukowej*, red. T. Wasilewski, Warszawa 2002, s. 51.

odrębności kulturowej stosowanym w archeologii, oddającym możliwą odrębność etniczną²⁰.

Na Mazowszu, a szczególnie Mazowszu Starym, zarejestrowano do tej pory ok. 120 stanowisk tego typu. Nie są one rozsiane równomiernie, lecz koncentrują się w kilku regionach:

- 1) rzeka Płonka (obejmuje 19 cmentarzysk);
- 2) rzeka Moltawa (12 cmentarzysk);
- 3) dorzecze Wierzbicy (6 cmentarzysk);
- 4) górny bieg rzeki Orzyc (8–9 stanowisk).

Unikając równocześnie lokalizacji przyrodowej (najmniejszy dystans do grodu wynosił w zależności od regionu 8–12 km) oraz, co ważne, nie występując w najbliższej okolicy najważniejszych z mazowieckich grodów – Plocka²¹. Wskazuje to na głęboko wiejski charakter osadnictwa związanego z tymi nekropoliami, wykorzystujący lesiste obszary rubieży nieużytków rolnych²².

Cmentarzyska lokalizowano zawsze na wyniesieniach terenu, kulminacjach, bądź górnych partiach wzgórz, unikając znaczących cieków wodnych oraz obszarów leśnych²³. W ich obrębie groby zachowywały układ rzędowy na osi północ-południe²⁴, a ciała zmarłych układano tak, że mężczyźni głowami skierowani byli na wschód, a kobiety na zachód²⁵. Podstawowym wyposażeniem grobowym była przede wszystkim broń (militaria stanowiły 50% całości inwentarza), przedmioty codziennego użytku i ozdoby²⁶. Na tej podstawie możemy stwierdzić, że większość pochowanych tam osób była wojownikami, wyodrębniając pewne ich grupy:

- 1) wojów dobrze uzbrojonych (bogato wyposażeni w militaria oraz oporządzenie do jazdy konnej, można ich utożsamiać z formacjami pancernymi i pewną elitą społeczną);
- 2) wojów szeregowych (powszechna obecność grołów włóczni w ich grobach wskazuje, że należeli do formacji tarczowników);
- 3) mężczyzn zobowiązanych do służby wojskowej (ubogie groby wyposażone często wyłącznie w strzały – ludność podległa, zobowiązana do polowań);
- 4) pozostałych członków społeczeństwa (groby bez broni, jednak z narzędziami, wskazuje to na ludność wolną, niezobowiązaną do służby wojskowej)²⁷.

Cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych w perspektywie ziem polskich stanowią specyficzna formę sepulkralną²⁸. Wynika to z wyjątkowego obrządku chowania zmarłych w grobach z konstrukcjami kamiennymi. Na tej podstawie L. Rauhut wydzielił groby: podbrukowe płaskie (typ I) oraz groby w obstawach (typ II). Pierwszy rodzaj charakteryzował się umieszczeniem w jamie grobowej płaszcza kamiennego (najczęściej kilku jego warstw) przykrywającego szkielet. Typ drugi okreśł mianem „klasycznego”, tworzyły przylegające do siebie dużej wielko-

²⁰ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a zróżnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11.V.1995*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów 1996, s. 81.

²¹ T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na Mazowszu północnym*, [w:] *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia...*, s. 223.

²² M. Miśkiewicz, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na północnym Mazowszu w rejonie rzeki Orzyc*, [w:] *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, Warszawa 1984, s. 33.

²³ M. Miśkiewicz, *Mazowskie płockie we wczesnym średniowieczu*, Plock, 1982, s. 64.

²⁴ T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym...*, s. 99.

²⁵ *Ibidem*, s. 120.

²⁶ M. Miśkiewicz, *Mazowskie płockie...*, s. 67.

²⁷ P. Kościelecki, *Topografia wyposażania grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI–XIII wieku*, „Studia i Materiały Archeologiczne”, t. 10 (2000), s. 77.

²⁸ M. Dulinicz, *Mazowskie w IX–XIII w.*, [w:] *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia...*, s. 197.

ści kamienie, dając obraz prostokątnej jamy, gdzie składano zmarłego²⁹. W świetle nowszych ustaleń kategorie te nie oddają obiektywnie konstrukcji grobów. Zauważono, że bruk występuje w obydwu typach i stąd nie może być przyjęty jako podstawowa cecha różnicująca. T. Kordala zaproponował podział ze względu na istnienie jamy grobowej: typ I stałby się kamiennym grobem jamowym (zmarłych kładziono w niewielkich zagłębieniach w ziemi), typ II – kamiennym grobem komorowym (zmarłych układano na powierzchni humusu w obstawie z dużych kamieni)³⁰.

Na przestrzeni długiego okresu zainteresowania tymi cmentarzyskami, datowanego od pierwszych badań L. Dudrewicza na cmentarzysku w Lalinach w 1878 r.³¹, przedstawiono kilka koncepcji genezy tych nekropolii. Część badaczy widziała w nich oryginalny wytwór ludności mazowieckiej. J. Kostrzewski³² wywodził je z kręgów i prostokątów kamiennych, występujących na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich. W oparciu o tę koncepcję oraz wyniki badań na ciałopalnych cmentarzyskach w Kitkach i Tańsku-Kęsoszce Łucja i Jerzy Okuliczowie³³ wysunęli hipotezę o podobieństwie kurhanów z okresu rzymskiego do grobów wczesnośredniowiecznych. Z koncepcją tą zgodził się B. Gierlach³⁴, twierdząc, że obudowy są kontynuacją obrządku kurhanowego. Kierunek ten nie został jednak rozwinięty z powodu niewielkiej ilości dostępnych źródeł archeologicznych. Bardziej praktyczne nastawienie przyświecało M. Miśkiewicz³⁵, uznającej obudowy kamienne za wynik złych warunków fizjograficznych. W inną stronę skierował się L. Rauhut³⁶ sugerując, że cmentarzyska były użytkowane przez ludność miejscową, ale nie są ich wynalazkiem, lecz formą zapożyczoną lub też narzuconą przez religię chrześcijańską. Trudno zgodzić się z tym, zważywszy na fakt, że w owym czasie na Mazowszu nie funkcjonował żaden zakon kontrolujący przyjmowanie nowej religii (dopiero w 1075 r. powstało w Płocku biskupstwo)³⁷. W zupełnie innym kierunku poszła T. Kiersnowska³⁸, proponując etniczne wyjaśnienie tego zjawiska. Zdaniem tej badaczki należy wprost wiązać cmentarzyska w obudowach z zasiedleniem Mazowsza przez grupy wojowników warego-ruskich. Koncepcja ta zasługuje na bliższą uwagę, a na jej korzyść przemawiają argumenty natury ogólnej, jak również określone realia archeologiczne³⁹.

Kluczowym problemem, z jakim należy się zmierzyć, jeśli chcemy przyjąć hipotezę o wschodniej proveniencji cmentarzysk z obstawą, jest ich chronologia. L. Rauhut na podstawie analizy zabytków datował cały horyzont cmentarzysk między pierwszą połową XI w. a połową XII w.⁴⁰ W ostatnich latach wykorzystując metody typologiczno-porównawcze, w oparciu o bogatszą bazę źródłową, podjęto próby uściślenia chronologii. Za datowniki posłużyły monety, wyroby jubilerskie oraz militaria. Monety będące najlepszym datownikiem znalazły się w inwentarzach grobowych na cmentarzyskach: w Karwowie-Orszymowicach, Żukowowie i Pokrzywnicy Wielkiej.

²⁹ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1 (1971), s. 455-456.

³⁰ T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym...*, s. 114.

³¹ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 438-442.

³² J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, 1948, s. 325.

³³ Ł., J. Okuliczowie, *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciałopalnymi a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29 (1963), z. 2, s. 113.

³⁴ B. Gierlach, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa, 1975, s. 91.

³⁵ M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6 (1969), s. 246.

³⁶ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 460.

³⁷ T. Kordala, *Uwagi o obrządku pogrzebowym na Mazowszu północnym w młodszych fazach wczesnego średniowiecza*, [w:] *Archeologia et historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupienicowej*, red. L. Kajzer, Łódź 2000, s. 194.

³⁸ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu...*, s. 57-72.

³⁹ T. Kordala, *Uwagi o osadnictwie wczesnośredniowiecznym na Mazowszu Płockim*, „Slavia Antiqua”, t. 40 (1999), s. 105.

⁴⁰ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 451.

Denar z Żukowa datuje się na lata 975–1075, a egzemplarz z Karwowa ogólnie na XI w.⁴¹ Z trzeciej ćwierci XI w. pochodzi moneta cesarza Henryka VI z grobu 21 w Pokrzywnicy Wielkiej⁴². Najmłodsza moneta grobu 18 na tym samym cmentarzysku to denar Bolesława Krzywoustego⁴³.

Za przykład wyrobów jubilerskich dobrze datujących, posłuży inwentarz z grobu 37/38 z Tańska-Przedborów, w którego skład wchodziły 3 srebrne zausznicze i 3 srebrne puste paciorki. Przedmioty posiadają dobrze udokumentowane analogie (np. z Lutomska) i możliwym jest umieszczenie ich w XI w. Można jednak pokusić się o bardziej precyzyjną datę, a to dzięki odnalezieniu skarbu w Brzozowie Nowym (odległym o 5 km) z takimi samymi przedmiotami, zakopanego ok. 1040 r.⁴⁴ Uwzględniając starszy wiek właściciela skarbu, którym w domniemaniu był człowiek pochowany w grobie 37/38 możemy przypuszczać, że zmarł na początku drugiej połowy XI w.⁴⁵

Dobrym datownikiem są najpowszechniej występujące militaria. W pierwszej kolejności należą do nich miecze, których odkryto 13 na 9 stanowiskach, w tym na 6 cmentarzyskach z obudowami. W Pokrzywnicy Wielkiej odnaleziono 5 egzemplarzy, z czego miecze z grobów 10 i 16 z XI w. Pozostałe pochodzące z grobów 6, 9, i 31 są datowane na czas od drugiej połowy X w. do początków XIII w.⁴⁶ Z Grzebska pochodzi jeden z najstarszych na ziemiach polskich miecz z napisem (NNOMNE – czytane jako IN NOMINE), datowany na pierwszą połowę XII w.⁴⁷ Z Korzybia Dużego znamy zespół militariów (miecz i ostroga) pochodzący z drugiej połowy XI w.⁴⁸ Znamy również ponad 20 toporów pochodzących z 12 cmentarzysk. Egzemplarze z Blichowa, Turowa i Korzybia Dużego powszechnie wiązane są z okresem od schyłku X do początku XII w. Na XI w. datuje się na pewno topory z Rogowa Nowego, Turowa i Korzybia Dużego⁴⁹. Najliczniej na cmentarzyskach wystąpiły groty włóczni (50 sztuk na 24 stanowiskach), które jednak nie należą do samowystarczalnych przedmiotów datujących. W świetle inwentarza grobowego można datować wszystkie okazy na XI do początków XII w.⁵⁰ Do częstych znalezisk zaliczają się również ostrogi (17 sztuk na 9 stanowiskach). Ich najwcześniejszy horyzont związany jest z okazami z Gromic i Pokrzywnicy Wielkiej datowanymi na XI w., a przykładem najmłodszego, jest ostroga z grobu 4b w Łącznie Starym z co najmniej drugiej połowy XII lub początku XIII w.⁵¹

Przeprowadzona w ten sposób weryfikacja starszych ustaleń chronologicznych choć z pewnymi zastrzeżeniami potwierdziła ich trafność, przyznając, że nekropole te pojawiły się gwałtownie w połowie XI w. w formie już ukształtowanej i funkcjonowały przez ok. 100 lat⁵². Badania pozwoliły również na wydzielenie dwóch faz ich użytkowania. Pierwsza zamykałaby się cezurą od

⁴¹ T. Kordala, *Podstawy chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych na północnym Mazowszu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulinicz, Warszawa–Lublin 2003, s. 305.

⁴² L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzicka*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36 (1971), z. 3, s. 341.

⁴³ *Ibidem*, s. 341.

⁴⁴ D. Albrycht-Rapnicka, *Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Brzozowa Nowego, pow. Przasnysz*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 3 (1975), s. 317.

⁴⁵ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38 (1973), z. 3-4, s. 436.

⁴⁶ *Ibidem*, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łącznie Starym, pow. Przasnysz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 37 (1972), z. 3, s. 346.

⁴⁷ B. Zawadzka-Antosik, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Grzebsku, pow. Mława*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38 (1973), z. 3-4, s. 484.

⁴⁸ T. Kordala, *Podstawy chronologii wczesnośredniowiecznych...*, s. 307.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 307.

⁵⁰ *Loc. cit.*

⁵¹ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko... w Łącznie Starym*, s. 326.

⁵² T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe...*, s. 236.

połowy XI do połowy XII w. i charakterystyczne byłyby dla niej klasyczne konstrukcje kamienne oraz bogate wyposażenie grobów (liczne przedmioty luksusowe, broń itp.). Druga, schyłkowa, przypadłaby na okres od połowy XII po XIII w., charakteryzując się eliminacją obstaw kamiennych oraz uboższym wyposażaniem zmarłych⁵³.

Innym problemem związanym z hipotezą o ruskim pochodzeniu grobów w obstawie kamiennej jest wykazanie, iż inwentarz grobowy jest pochodzenia wschodniego bądź skandynawskiego. Typową bronią skandynawską, występującą na mazowieckich nekropoliach, np. w Blichowie i Turowie, są topory o symetrycznym wachlarzowo rozszerzonym ostrzu⁵⁴. Z cmentarzyska w Karwowie-Orszymowicach znamy czekan z ostrzem wyciągniętym w brodę i z guziczkowatym młotkiem, z Krzybia pochodzi inny egzemplarz z wąskim ostrzem i podobnie uformowanym młotkiem. Zgodnie z opinią badaczy broń ta wywodzi się ze wschodu (Persja), skąd przybyła do Skandynawii oraz na Ruś⁵⁵. Miecze reprezentują w większości pospolity typ ogólnoeuropejski⁵⁶, jednak intrygują przypadki łączenia stylów. Z grobu 10 w Pokrzywnicy Wielkiej pochodzi miecz zdobiony motywem dwóch splecionych taśm ze związaną czworoboczną pętlą na ich stykach oraz jodelką. Z grobu 16 pochodzi miecz o posrebrzanej głowicy i jelcu. Obydwa motywy są charakterystycznym sposobem dekoracji w krajach skandynawskich. Wydaje się więc uzasadnionym twierdzenie, że miecze te można wiązać ze wschodem, pomimo powszechnego użytkowania mieczy o podobnej konstrukcji na całym kontynencie⁵⁷.

Poza uzbrojeniem, z kontaktami wschodnimi możemy wiązać kilka typów przedmiotów, np. szpile pierścieniowate z cmentarzysk w Karwowie-Orszymowicach i Pokrzywnicy Wielkiej, wykazujące podobieństwo do okazów skandynawskich⁵⁸, jak też misy brązowe oraz wiaderka z metalowymi okuciami. Te pierwsze wystąpiły w ilości trzech sztuk w Pokrzywnicy Wielkiej i są charakterystyczne dla basenu Morza Bałtyckiego w XI i XII w.⁵⁹ Odnalezienie ich w stosunkowo bogatych grobach wojowników może wskazywać na ich wartość jako łupu wojennego⁶⁰. Tego samego rodzaju misy znane są również z północnej Polski z cmentarzyska w Kaldusie⁶¹. Na podstawie analogii wyposażenia cmentarzysk ludności skandynawskiej w basenie Morza Bałtyckiego możemy uznać, że miejscem produkcji tego typu mis była Skandynawia⁶². Krzesiwa, które wystąpiły w liczbie kilkunastu, są związane wprost ze stanowiskami północnymi⁶³ bądź też ruskimi o proveniencji skandynawskiej (Gniedzowo)⁶⁴.

⁵³ I d e m, *Podstawy chronologii wczesnośredniowiecznych...*, s. 308-309.

⁵⁴ M. Wołoszyn, *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X-XII wieku*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A. Kowalska, S. Możdżoch, M. Rębkowski, Szczecin-Wrocław 2006, s. 604.

⁵⁵ T. Kordala, *Unagi o obrzędku pogrzebowym...*, s. 197.

⁵⁶ M. Ciosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa 1984.

⁵⁷ T. Kordala, *Unagi o obrzędku pogrzebowym...*, s. 198.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 199-200.

⁵⁹ T. Poklewska, *Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku*, Łódź 1961.

⁶⁰ T. Kordala, *Unagi o obrzędku pogrzebowym...*, s. 198.

⁶¹ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne „importy” skandynawskie z Kaldusa pod Chelmem na Pomorzu Wschodnim*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi...*, s. 120.

⁶² A. Janowski, S. Słowiński, *Misy romańskie ze szczecińskiego Podzamcza*, [w:] *Nie tylko archeologia. Księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego*, red. E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2006, s. 228.

⁶³ J. Budziszewski, J. Kalaga, *Instrumentarium do niecenia ognia z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Litewnikach Nowych, woj. białopodlaskie*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. A. Buko, Warszawa 1998, s. 168.

⁶⁴ W. Duczeko, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2006, s. 111.

Cmentarzyska te w samej formie grobów nawiązują do typów znanych ze Skandynawii, gdzie możemy poszukiwać ich oryginalnych idei. W tym czasie na północy dominowały pochówki płaskie i kurhanowe, a w obu przypadkach wykorzystywano do budowy kamienie polne. Ich obudowa nawiązywała do zarysu łodzi, przybierając postać komory grobowej. Najbliższe analogie do grobów mazowieckich stanowią szwedzkie stanowiska w Birce oraz Ihre na Gotlandii⁶⁵. Należy jednak zaznaczyć, że groby w obudowach nie są ich wiernymi kopiami, a pewnym odwzorowaniem ideowym. Bliższych i jak się wydaje pewniejszych nawiązań możemy szukać w cmentarzyskach skandynawskich z terenów ziem polskich, które zostały dobrze udokumentowane. Należą do nich dwa: w Lutomiersku⁶⁶ i Końskich⁶⁷, na których badania potwierdziły istnienie tej samej formy grobów oraz pochówków, wskazując na wareskie (wschodnie) pochodzenie wojowników. Innym przykładem, tym razem z północnej Polski, mogą być dwa groby komorowe z Kaldusa, gdzie prócz podobnej formy grobów, również i obrządek pogrzebowy (orientacja pochówków) jest zgodny z tą skandynawską oraz mazowiecką⁶⁸.

Ważnym źródłem, choć jak do tej pory nie wykorzystanym w pełni, są badania antropologiczne. Ostatnie publikacje jeśli odnoszą się do tego typu materiałów, to w celu określenia wieku bądź płci, pomijając ewentualne określenie rasy. Dysponujemy jednak badaniami z początku XX w., przeprowadzonymi na kilkunastu cmentarzyskach, które wykazały, że pochowani na nich wojownicy wyróżniali się z ówczesnej średniej krajowej. Ich czaszki określono jako typy długogłowe, o wąskich czołach i potylicach. „Szkielety wskazywały na mężczyzn bardzo wysokich, o średnim wzroście 173–176 cm, dla porównania wzrost długogłowej populacji męskiej w Norwegii wynosił średnio 170–172 cm, a w Szwecji zaś nieco więcej”⁶⁹.

Antropologia dostarcza nam jeszcze jednego pośredniego argumentu na rzecz obcego pochodzenia tego typu nekropolii. Orientacja męskich pochówków na wschód, a kobiecych na zachód powszechnie stosowana na cmentarzyskach w obudowach, w świetle analiz T. i H. Rysiewskich⁷⁰ rysuje się jako odwzorowanie odrębności rodowej. Hipoteza ta wskazuje, że inne ułożenie ciał w grobach oddaje niejako przynależność do danego rodu. Wschodnia orientacja reprezentowałaby mężczyzn – założycieli cmentarzysk, dla kobiet zaś zarezerwowano odwrotne ułożenie z powodu pochodzenia z innego rodu (najprawdopodobniej z lokalnego społeczeństwa). Ważnym jest również fakt, że większość pochowanych dzieci była pochowana w analogiczny sposób jak kobiety. W młodszej fazie użytkowania cmentarzysk obserwujemy powolne odchodzenie od tego zwyczaju, co można wiązać z asymilacją i przeobrażeniami wewnętrznymi grupy. Na cmentarzysku w Robertowie, reprezentującym młodszy okres, dochodzi w tym czasie do zaburzeń, choć wciąż ok. 80% pochówków odpowiada orientacji zachodnio-wschodniej⁷¹.

Część środowiska podchodzi jednak sceptycznie do tego typu interpretacji etnicznych. Niektó-

⁶⁵ T. Kordala, *Uwagi o osadnictwie...*, s. 113-114.

⁶⁶ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, Łódź 1959.

⁶⁷ J. Gąsowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnień południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 2 (1950).

⁶⁸ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kaldusa pod Chełmem na Pomorzu Wschodnim*, „Slavia Antiqua”, t. 42 (2001), s. 87.

⁶⁹ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu...*, s. 70.

⁷⁰ T. i H. Rysiewscy, *Archeologiczne odwzorowanie struktury rodowej: jej własności, zmienność oraz hipotetyczne uwarunkowania etniczne*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 1, red. G. Labuda, S. Tabaczyński, Wrocław–Warszawa 1987, s. 133-152.

⁷¹ B. Łuczak, T. Kordala, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Robertowie, gm. Brudzeń Duży (XII–XIII w.)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Anthropologica”, t. 3 (1996), s. 159-189.

rzy, tak jak M. Dulnicz⁷², na podstawie analizy grobu 37/38 z Tańska-Przedborów, dopuszczają przesunięcie datowania niektórych stanowisk wcześniej niż na połowę XI w. Ten sam badacz uznał także, że „koncentracje pochówków dobrze uzbrojonych wojowników są charakterystyczne dla czasów formowania się nowych państw”⁷³, wskazując niejako na inne możliwości interpretacji tego zjawiska, nie tylko przez pryzmat ruski. R. Piotrowski⁷⁴, na podstawie analizy części cmentarzysk znad górnego Orzycza, widzi możliwość przesunięcia ich datowania na XI i XII w., a nawet w niektórych wypadkach na przełom X i XI w., co jednak jest mocno wątpliwe w kontekście rozwoju Kościoła na Mazowszu, z którym autor wiąże obrządek pogrzebowy.

Z drugiej strony oponenci wskazują, że analiza pewnych grup zabytków jak np. szpil pierścieniowych bądź mis brązowych jest nacechowana subiektywizmem. Twierdzą, że wskazywanie na północne bądź wschodnie pochodzenie tych przedmiotów wynika z odgórnie przyjętego założenia, nie zaś wnikliwych studiów. Istnieje przecież możliwość dostania się tych przedmiotów na ziemię polską inną drogą, niż z terenów ruskich⁷⁵. Zarazem nie musiały one znaleźć się w posiadaniu ludności poprzez działania wojenne, lecz dzięki handlowi⁷⁶.

Pewnego problemu nastręczają również same groby z konstrukcjami kamiennymi. Nie budzi zastrzeżenia ich skandynawskie pochodzenie, jednak jak do tej pory brak jest form przejściowych. W perspektywie dystansu dzielącego obydwie terytoria należałoby się spodziewać (zdaniem niektórych badaczy) jakichś form pośrednich. Jeśli grupa ich założycieli przybyła z Rusi, to tam powinniśmy mieć ich pierwowzory⁷⁷.

Reasumując, w świetle argumentów na rzecz hipotezy o wareskiej obecności na Mazowszu, należy przyjąć, że cmentarzyska z grobami w obudowie kamiennej są nekropolami wojowników przybyłych z terenów Rusi. Rekonstruując te wydarzenia należy wprawdzie zauważyć, że pojawienie się ich w drugiej połowie XI w. jest zbieżne z wojskową ekspedycją Jarosława Mądrego na Mazowsze. Po wygranej wojnie wojownicy zostali osadzeni na tych terenach, jako zabezpieczenie interesów władcy oraz w ramach zapłaty za trudy wojenne. Osadnictwo miało charakter wiejski w oddaleniu od ośrodków grodowych, a jak można wnosić po ilości cmentarzysk, było również sezonowe⁷⁸. Bogactwo wyposażenia pierwszych pokoleń wskazuje na powiązania skandynawskie i ruskie. Wraz z asymilacją te obce grupy zaczęły zmieniać swój specyficzny obrządek, co objawiło się w zmniejszeniu ilości darów grobowych, a później w porzuceniu idei obstaw kamiennych.

Należy zauważyć, że sama hipoteza jest atrakcyjna z powodów możliwości interdyscyplinarnego spojrzenia na zagadnienie historyczne. Jednak przy obecnym stanie wiedzy wydaje się wciąż aktualne stwierdzenie M. Dulnicza, że „na przyjęcie hipotezy o wareskiej proveniencji grobów w obstawach jest jeszcze za wcześnie”⁷⁹. Trzeba żywić nadzieję na następne badania w tej dziedzinie, aby można było rozstrzygnąć ten węzłowy problem dla wczesnośredniowiecznego Mazowsza.

⁷² M. Dulnicz, *op. cit.*, s. 197.

⁷³ Idem, *Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń 2003, s. 111.

⁷⁴ R. Piotrowski, *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, „Archeologia Polski”, t. 48 (2003), s. 170-171.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 185-186.

⁷⁶ E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 124.

⁷⁷ R. Piotrowski, *op. cit.*, s. 187.

⁷⁸ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu...*, s. 71.

⁷⁹ M. Dulnicz, *Jaki obrządek pogrzebowy panował na wczesnośredniowiecznym Mazowszu?*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji...*, s. 107.